

Tomasz Klusek

Katedra Ekonomiki Rolnictwa i Międzynarodowych Stosunków Gospodarczych
SGGW

Uwarunkowania funkcjonowania i rozwoju gospodarstw rodzinnych w Polsce¹

Wstęp

W Polsce, tak jak w większości krajów świata, gospodarstwo rodzinne jest podstawową jednostką produkcyjną w rolnictwie².

Ewolucja i przemiany gospodarstw rodzinnych są pochodną wielu czynników. Możemy tu mówić o czynnikach, które wpływają na kształtowanie się: struktury agrarnej, technik wytwarzania, poziomu i struktury produkcji, sytuacji dochodowej itp. W badaniach nad ich wpływem trudno jest określić rolę pojedynczych czynników, są one bowiem ściśle ze sobą powiązane i często działają jednocześnie. Nie zawsze jednak kierunek działania tych czynników jest taki sam, mogą one pobudzać lub hamować rozwój gospodarstw, zmniejszać lub potęgować dysproporcje w ich rozwoju. Wszystko to sprawia, że obraz sytuacji ekonomicznej i możliwości rozwojowych gospodarstw kształtują się jako wypadkowa wielu czynników, działających najczęściej w różnych kierunkach i oddziałujących nań z niejednakową siłą.

Generalnie czynniki rozwoju gospodarstw rolnych można podzielić na dwa rodzaje: zewnętrzne (egzogeniczne) i wewnętrzne (endogeniczne). Dość powszechne jest przekonanie, że znaczenie decydujące mają czynniki pierwszego rodzaju, a w szczególności ogólna sytuacja ekonomiczna i dynamika wzrostu gospodarczego, charakter polityki rolnej, tendencje i relacje cenowe, popyt na produkty rolne i rolniczą siłę roboczą, struktura, sprawność i rozmieszczenie instytucji rolniczych itd.

Rolnik nie ma bezpośredniego wpływu na kształtowanie się czynników zewnętrznych. Ma natomiast wpływ na kształtowanie wielkości i wydajności zasobów produkcyjnych gospodarstwa. Ważne przy tym znaczenie ma nie tylko absolutna ilość tych zasobów, lecz również wzajemne relacje między nimi.

¹ Opracowanie wykonane w ramach projektu badawczego Nr 6 PO6J 027 20 finansowanego przez KBN.

² A. Woś ocenia, że spośród ponad 2 mln gospodarstw i przedsiębiorstw w rolnictwie polskim 91,8% (1870 tys.) stanowią rodzinne gospodarstwa chłopskie i 7,9% (160 tys.) farmerskie gospodarstwa rodzinne [12].

Uwarunkowania i kierunki rozwoju rolnictwa w Polsce w latach dziewięćdziesiątych

Zmiana warunków gospodarowania w rolnictwie polskim po 1989 roku

Transformacja gospodarki polskiej, która rozpoczęła się w roku 1989³, bardzo silnie wpłynęła na gospodarkę rolniczą, spowodowała bowiem zmiany oraz powstanie nowych jakościowo ekonomicznych warunków gospodarowania. Polegało to przede wszystkim na: uwolnieniu cen produktów żywnościowych spod kontroli administracyjnej, zniesieniu dotacji do żywności i do środków produkcji, ograniczeniu popytu społecznego na produkty żywnościowe, ograniczeniu dostępności kredytów, liberalizacji handlu z zagranicą itd. [1].

Zderzenie się rolnictwa chłopskiego i jego otoczenia z gospodarką rynkową typu liberalnego spowodowało rozmaite skutki społeczno-ekonomiczne. Najważniejsze z nich to:

- zaburzenie dotychczasowej równowagi gospodarstw i ich otoczenia, co spowodowało głęboką dekoniunkturę w rolnictwie;
- znaczne zwiększenie się zróżnicowania produkcyjno-ekonomicznego gospodarstw;
- ograniczenie wewnętrznych i zewnętrznych źródeł akumulacji;
- znaczny spadek dochodów gospodarstw, a tym samym i ograniczenie ich możliwości rozwojowych;
- pojawienie się zjawiska bezrobocia i nasilenie zjawiska niepełnego zatrudnienia na wsi.

Dużym szokiem dla gospodarstw było tzw. uwolnienie cen na produkty rolnicze i środki produkcji dla rolnictwa, państwo wycofało się bowiem z kształtowania cen oraz subsydiowania środków produkcji⁴. Nastąpiło gwałtowne pogorszenie relacji cenowych dla rolnictwa, wskaźnik nożyc cen (relacji cen produktów rolniczych do nierolniczych) w roku 1990 pogorszył się w stosunku do roku poprzedniego i wynosił zaledwie 49,5% (tab. 1).

³ W połowie 1989 r. Polska rozpoczęła proces przebudowy systemu gospodarczego planowanego centralnie na system gospodarki rynkowej. Pierwszym istotnym krokiem tej przebudowy było tzw. urynковienie gospodarki żywnościowej, polegające na uwolnieniu cen detalicznych żywności i niektórych cen produktów rolnych. Program ogólnej reformy gospodarczej został wprowadzony w życie w styczniu 1990 r.

⁴ W latach osiemdziesiątych istotnym elementem polityki państwa w stosunku do rolnictwa była zasada parytetu dochodowego mająca na celu zrównanie dochodów uzyskiwanych w rolnictwie i poza nim. Narzędziami tej polityki były m.in.: wysokie ceny skupu produktów rolnych, dotowane ceny środków produkcji i kredyty o niskim oprocentowaniu.

Tabela 1

Wskaźniki cen produktów rolnych sprzedawanych oraz cen towarów i usług zakupywanych przez rolników

Wskaźniki	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
	rok poprzedni = 100									
Cen produktów sprzedawanych	354,9	378,7	129,4	159,8	132,6	137,1	127,3	115,7	109,3	100,2
Cen towarów i usług zakupywanych	330,7	764,3	173,1	138,4	135,9	125,9	125,0	120,5	114,1	109,6
Z tego na cele:										
Konsumpcyjne	364,3	685,8	170,7	140,4	133,9	130,2	126,6	120,7	114,0	110,7
Bieżącej produkcji rolniczej	274,0	899,9	177,9	140,4	138,4	123,9	123,4	120,7	114,6	109,2
Inwestycyjne	300,0	925,0	164,7	132,2	131,3	127,1	127,7	116,8	110,9	109,3
Relacji (nożyc) cen	107,3	49,5	74,8	115,5	97,6	108,9	101,8	96,0	95,8	91,4

Źródło: Rolnictwo polskie w okresie transformacji systemowej (1989–1997), Rocznik Statystyczny 1999.

Pogorszenie się relacji cenowych pociągnęło za sobą głęboki spadek dochodów, a co za tym idzie poziomu życia rodzin rolniczych. Parytet dochodów traktowanych jako relacja dochodów przeznaczanych na spożycie przez zatrudnionych w rolnictwie do dochodów osiąganych przez pracowników w sferze pozarolniczej zmniejszył się ze 104,0 w 1989 r. do 69,0 w 1990 r. i 63,0 w 1991 r. [7]. Dochody ludności chłopskiej w okresie transformacji – pomijając krótkookresowe wahania wywołane przez czynniki pogodowe i zawirowania rynkowe – zostały określone przez kilka podstawowych czynników, które spowodowały trwały ich regres:

- nastąpił spadek popytu na produkty rolnicze;
- na niekorzyść rolnictwa zmieniły się relacje cen;
- załamanie się popytu spowodowało niewykorzystanie znaczącej części zasobów, jakimi rolnictwo dysponowało, co podniosło jednostkowe koszty produkcji;
- nastąpiła istotna zmiana transferów dochodów do i z rolnictwa [8].

Spadek dochodów rolników, przy braku dostatecznego zasilania kredytowego, spowodował gwałtowne obniżenie ich siły nabywczej i odpowiedni do tego spadek zakupu środków do produkcji rolniczej, inwestycji oraz konsumpcji [1].

Kształujący się nowy system rynkowy, wśród większości rolników, wytworzył początkowo bierne postawy ukierunkowane na przetrwanie i wykazał ich słabość organizacyjną. Z drugiej jednak strony wstrząs, jaki przeżyły rolnictwo i sektor żywnościowy, stworzył warunki do przyspieszenia procesów dostosowawczych do nowej sytuacji. Nieliczna grupa rolników już wówczas nabrała przekonania o konieczności zmiany orientacji produkcyjnej na prorynkową, co przyniosło efekty w latach następnych.

Procesy dostosowawcze gospodarstw w latach dziewięćdziesiątych

Zmiana społeczno-ekonomicznych warunków funkcjonowania po 1989 roku postawiła rolników i ich gospodarstwa w nowej sytuacji ekonomicznej i finansowej. Ogromna większość gospodarstw chłopskich nie zdołała się przystosować do nowych warunków. Pozbawione osłony słabe jednostki zostały poddane przyspieszonej degradacji i procesowi dekapitalizacji majątku.

W gospodarce centralnie planowanej sytuacja ekonomiczna gospodarstwa rolnego była głównie funkcją wolumenu produkcji, gdyż ceny były z góry znane i względnie stabilne, a zbyt gwarantowany. Obecnie zależy ona nie tylko od wielkości i struktury produkcji, ale też od zdolności sprzedaży i dostosowania się do wymogów rynku.

Rodzinne gospodarstwa chłopskie są strukturalnie słabo przygotowane do nowych reguł gospodarowania, w gospodarce rynkowej liczy się bowiem siła ekonomiczna i zdolność aktywnego zachowania się na rynku. Rynek eliminuje najsłabszych i czyni to skuteczniej i bardziej bezwzględnie niż jakikolwiek inny mechanizm. Otwarty pozostaje jedynie problem tempa i form, w jakich proces ten postępuje [8].

Działanie mechanizmów rynkowych wymusza podejmowanie przez gospodarstwa chłopskie działań adaptacyjnych dla sprostania konkurencji. K. Górlach postawił tezę, że rodzinne gospodarstwa rolne poddane są dwóm procesom:

- modernizacji gospodarstw (przejawiającej się w mechanizacji, komercjalizacji, utowarowieniu, przejściu od logiki przetrwania do logiki zysku);
- przekształcaniu się w przedsiębiorstwa kapitalistyczne (co przejawia się w rozejściu ról społecznych właściciela i użytkownika, wypieraniu siły rodzinnej przez siłę najemną, „odrodzinnieniu gospodarstw”, tj. zmianie użytkownika na podstawie transakcji kupna-sprzedaży, a nie więzi rodzinnych) [2].

Przyczyny potrzeb zmian mogą mieć dwojaki charakter, mogą bowiem występować sytuacje wymuszające pewne zachowania, bądź do nich zniechęcające. Najważniejsze jednak zmiany i procesy adaptacyjne zachodzą w samym gospodarstwie rolnym.

W zasadzie podstawowym celem działania gospodarstwa (w związku z jego rodzinnym charakterem) jest zaspokojenie potrzeb rodziny (pracy, konsumpcji i zabezpieczenia finansowego), co ogranicza w znacznym stopniu jego dynamikę rozwojową, szczególnie gdy potrzeby te zaspokajają „in natura” własne gospodarstwo. Wraz ze wzrostem towarowego spożycia i towarowej produkcji następuje jednak podporządkowanie gospodarstwa rodzinnego istnieją-

cym prawom rynku, co powoduje istotne zmiany w jego organizacji – można je nazwać „farmeryzacją” gospodarki chłopskiej. Oznacza to daleko posuniętą specjalizację, akumulację kapitału, duże zaangażowanie kapitału zewnętrznego, chłonność na postęp techniczny, masową produkcję w zasadzie wyłącznie na rynek i nieograniczoną dążność do wzrostu. Uzależnia to gospodarstwa od sytuacji rynkowej, poddaje selekcji i przekształca w swoiste przedsiębiorstwa rodzinne, zorientowane „na zewnątrz”.

Gospodarstwa indywidualne w Polsce są wielorako zróżnicowane, a mechanizmy gospodarki rynkowej dokonują ich dalszej selekcji, dzieląc zbiorowość na wydajne, sprawne, dostosowane do praw i wymogów rynku przedsiębiorstwa oraz gospodarstwa socjalne – bez przyszłości produkcyjno-rynkowej. Znakomicie oddaje to synteza A. Wosia, który dzieli gospodarstwa na pięć grup (tab. 2):

- rozwojowe;
- potencjalnie rozwojowe zagrożone bankructwem;
- tradycyjne, zdolne do rozwoju;
- nierozwojowe;
- upadające [11].

Tabela 2

Typy (modele) procesów dostosowawczych w poszczególnych grupach gospodarstw chłopskich

Wyszczególnienie	Grupy gospodarstw				
	I rozwojowe	II potencjalnie rozwojowe zagrożone bankructwem	III tradycyjne, zdolne do rozwoju	IV nierozwo- jowe	V upadające
Liczebność (w tys.)	160–170	20	350–400	1200–1300	300–350
Zdolność do akumulacji i reprodukcji ze źródeł własnych	znaczna	obecnie zero, potencjalnie duża	występuje nieregularnie, oscyluje wokół zera	niska	ujemna
Chłonność na postęp i nowe technologie	duża	potencjalnie duża	umiarkowana z przewagą technologii tradycyjnych	niska lub brak reakcji	brak reakcji
Zdolności menedżerskie	wysokie	wysokie	przewaga zachowań tradycyjnych i doświadczenia nad wiedzą	niskie, możliwe reakcje naśladowujące innych rolników	brak
Stopień powiązania z rynkiem	wysoki	wysoki	umiarkowany	niski	brak
Zdolność reagowania na bodźce ekonomiczne	wysoka	potencjalnie wysoka	umiarkowana	niska	niska

Źródło: Woś A.: Tendencje rozwoju rolnictwa w warunkach rynkowych.

Gospodarstwa rozwojowe charakteryzują się znaczną zdolnością do akumulacji i reprodukcji na bazie własnych zasobów, dużą chłonnością postępu technicznego, wysokim stopniem powiązania z rynkiem, dużym wyczuleniem i zdolnością reagowania na bodźce rynkowe, a ich właściciele mają wysokie umiejętności menedżerskie.

Gospodarstwa tradycyjne, zdolne do rozwoju cechuje niewielka i zmienna zdolność do akumulacji i reprodukcji na bazie własnych zasobów oraz umiarkowana chłonność postępu technicznego, co sprawia, że przeważają w nich technologie tradycyjne, umiarkowany stopień powiązania z rynkiem i elastyczności reakcji na bodźce ekonomiczne. Ich właściciele kierują się przede wszystkim doświadczeniem, w związku z czym dominują u nich zachowania tradycyjne.

Gospodarstwa nierozwojowe znajdujące się w stanie stagnacji, mają niską zdolność do akumulacji, niewielkie (lub żadne) zapotrzebowanie na postęp techniczny, słabe powiązanie z rynkiem i niski stopień wrażliwości na bodźce ekonomiczne. Zdolności menedżerskie ich właścicieli są niskie, choć czasem naśladowują innych rolników.

Gospodarstwa upadające skupiają negatywne wartości wyróżnionych pięciu cech: nie mają zdolności do akumulacji, nie reagują na postęp techniczny, brak im powiązań z rynkiem, a właścicielom umiejętności menedżerskich, ich zdolność do reagowania na bodźce ekonomiczne jest niewielka.

Zmiany w otoczeniu rolnictwa po 1989 roku miały – z punktu widzenia pojedynczych rolników – kierunek zdecydowanie negatywny, ponieważ warunki prowadzenia działalności generalnie uległy istotnemu pogorszeniu. Postawiły więc większość rolników w sytuacji konieczności czy wręcz przymusu zmian, a nie dobrowolności ich dokonania. Jednocześnie pojawiły się bodźce zachęcające rolników do wprowadzania zmian [5].

Zależnie od możliwości różne są sposoby przystosowania się rolników do zmieniających się warunków gospodarowania. Głównie odbywa się to przez zmianę kierunku produkcji, poziomu intensywności lub poszukiwania dodatkowego źródła zarobkowania.

Jak wynika z przeprowadzonych badań, transformacja gospodarstw rodzinnych odbywa się według określonych faz rozwojowych, wśród których można wyróżnić pewne etapy:

- pierwszy to chwilowe zaskoczenie i próby opanowania przez rolników nowej sytuacji produkcyjnej i rynkowej;
- drugi to rozpoznanie i podejmowanie działań zaradczych oraz dostosowywanie do warunków urynkwienia produkcji;
- trzeci to poznawanie przez rolników mechanizmów rynkowych oraz właściwe prowadzenie produkcji, zgodnie z wymogami rywalizacji i konkurencji [3].

Zdaniem W. Józwiaka, można wyróżnić trzy strategie dostosowawcze, jakie przyjmują rolnicy. Są one silnie zróżnicowane i zależą przede wszystkim od rozmiarów gospodarstwa i relacji czynników wytwórczych będących w ich dyspozycji [4]:

- **strategia I** charakterystyczna jest dla około 1,5 mln gospodarstw najmniejszych (1–3 ha), które ukierunkowane są na zapewnienie rodzinie chłopskiej warunków egzystencji;
- **strategia II** łączy maksymalizację dochodów ze stabilizacją warunków gospodarowania w okresie dłuższym (stosuje ją około 150 tys. gospodarstw). Charakterystyczne są dla niej: równowaga dochodów z rolnictwa oraz działalności nierolniczej, mniejsza (niż w przypadku strategii I) awersja do ryzyka, przeciętna nakłado- i pracochłonność stosowanych technik, niskie dochody rolnicze opłacające pracę własną tylko na poziomie 2/3 wynagrodzenia parytetowego, występujące zdolności do prostej reprodukcji majątku;
- **strategia III** stosowana jest przez gospodarstwa obszarowo większe (około 400 tys. gospodarstw), które osiągnęły równowagę czynników wytwórczych i prowadzą intensywną produkcję. Jest to strategia stopniowej i zazwyczaj racjonalnej adaptacji gospodarstwa rolniczego do zmieniającego się otoczenia. Tworzy ona przesłanki trwania gospodarstwa, przy zmieniającej się strukturze produkcji i zmiennych relacjach pomiędzy czynnikami wytwórczymi. Rolnicy prowadzący te gospodarstwa są skłonni do podejmowania ryzyka. Stosowane technologie pozwalają im osiągać relatywnie niską nakłado- i pracochłonność produkcji. Znaczny jest tu stopień specjalizacji produkcji. Dochody pozwalają opłacić nakłady pracy na poziomie parytetowym. Inwestowanie jest racjonalne i dostosowane do programów produkcyjnych.

Najbliższe lata będą się charakteryzowały znacznymi zmianami strukturalnymi w rolnictwie. Jest to proces, który został wymuszony przede wszystkim otwieraniem się Polski na rynek światowy i rozszerzaniem powiązań kooperacyjno-produkcyjnych oraz handlowych z Unią Europejską. Poza czynnikami zewnętrznymi należy założyć narastanie procesów transformacji strukturalnej rolnictwa, wynikające z uwarunkowań czynników wewnętrznych, takich jak: rozwój gospodarczy kraju, zmiany w poziomie i strukturze potrzeb żywnościowych ludności oraz zmiany wynikające z realizacji polityki rolnej państwa. Powodować to będzie zmiany struktury agrarnej i występowanie naturalnego w gospodarce rynkowej zjawiska wypierania z rynku producentów ekonomicznie słabych oraz przejmowanie zasobów ziemi i środków produkcji przez gospodarstwa silniejsze i rozwojowe.

Możliwości i bariery rozwoju gospodarstw rodzinnych w Polsce

Cechą szczególną gospodarstw indywidualnych jest ich rodzinny charakter. Są to bowiem gospodarstwa będące podstawą utrzymania, miejscem pracy oraz obiektem władania poszczególnych rodzin chłopskich. Charakterystyczną, tradycyjną cechą gospodarstw rodzinnych jest ich orientacja „do wewnątrz” – dostosowanie działalności do potrzeb rodziny i ograniczenie rozmiarów działalności do granic wyznaczonych zasobami siły roboczej rodziny.

Charakter rozwoju (cykl życiowy rodziny) i struktura rodziny określa zarówno pozytywne strony relacji gospodarstwo-rodzina (potencjał pracy, aktywność, dziedziczenie itp.), jak też strony negatywne, tj. ograniczenia, jakie napotykają te gospodarstwa ze strony rodziny (niedostatek zasobów siły roboczej, brak umiejętności organizacyjnych, brak następców itp.) [10].

Z funkcjonowaniem gospodarstw rodzinnych związane są różne bariery: produkcyjne, organizacyjne, ekonomiczne i społeczne, ograniczające ich rozwój. Wśród podstawowych ograniczeń (barier) można wymienić:

- barierę skali produkcji i wynikające stąd ograniczone możliwości wykorzystania ekonomiczno-organizacyjnych walorów gospodarowania w większej skali produkcji, co jest warunkiem wzrostu wydajności pracy, oszczędności nakładów, nowych możliwości organizacji produkcji;
- barierę niedostatecznych zdolności do inwestycji i akumulacji;
- barierę wyposażenia technicznego i zdolności adaptacyjnych;
- bariery społeczno-socjologiczne (związane szczególnie z charakterem zatrudnienia, brakiem czasu wolnego, ograniczonymi możliwościami kształcenia i rozwoju kulturalnego, prymitywnymi często warunkami bytowania itp.) [10].

W warunkach gospodarki rynkowej bariery te powodują powiększanie różnicowania gospodarstw oraz zmniejszanie się szans na dalszy ich rozwój.

Obecny stan chłopskiego rolnictwa rodzinnego w Polsce, ukształtowany zmianami i ewolucją, jakie dokonały się w ostatnich kilkudziesięciu latach, wskazuje na zasadnicze, negatywne zjawiska, których przezwyciężenie nie jest możliwe w krótkim czasie. Dotyczy to w szczególności:

- nienowoczesnej struktury gospodarczej kraju, charakteryzującej się dużym udziałem rolnictwa w zasobach produkcyjnych, niskim poziomem efektywności, dużym udziałem wydatków na żywność w budżetach ludności nierolniczej itp.;
- niekorzystnej relacji czynników produkcji w rolnictwie (duża liczba zatrudnionych i utrzymujących się z rolnictwa), skutkującej rozdrobnioną strukturą agrarną i wszystkimi wynikającymi stąd konsekwencjami (niska wydajność pracy, niskie dochody, mały potencjał inwestycyjny);

- występowania w gospodarstwach rolnych zróżnicowanych zjawisk opóźniających i ograniczających ich rozwój (mała skala produkcji, ograniczenia dochodowe i inwestycyjne, niski stopień wykształcenia, trudności adaptacyjne do potrzeb rynku);
- słabo rozwiniętej infrastruktury i organizacji rynku rolnego ukształtowanej w okresie transformacji rynkowej, wynikającej z nieuzasadnionej likwidacji dawnych instytucji i struktur organizacyjnych, oraz ograniczonych możliwości i zakresu tworzenia nowej infrastruktury wiejskiej (np. spółdzielczość wiejska);
- ciągle nie rozwiniętego systemu nowoczesnego agrobiznesu integrującego rolnictwo i rynek rolny, dominacji rolnictwa nad pozarolniczymi ogniwami gospodarki żywnościowej, niskiej konkurencyjności krajowej i międzynarodowej rolnictwa;
- braku jasnego i kompleksowego określenia strategii i dróg rozwojowych rolnictwa polskiego, w tym szczególnie gospodarstw rodzinnych, w nowych warunkach gospodarki rynkowej (określenie perspektywy rozwojowej tego sektora gospodarki czynione przez ekonomistów nie znajduje akceptacji wśród ośrodków rolniczych i partii politycznych);
- ograniczonych możliwości i wewnętrznych sił rozwojowych rozdrobnionego, biednego i źle zorganizowanego rolnictwa rodzinnego, nie wspieranego odpowiednim systemem własnych organizacji gospodarczych, społecznych i politycznych [10].

Z powyższych stwierdzeń wynika, że duże możliwości przewyżczenia ograniczeń w funkcjonowaniu i rozwoju gospodarstw tkwią w:

- rozwijaniu procesów specjalizacji, co powoduje wzrost skali produkcji, oszczędność nakładów, poprawę efektów produkcyjnych itp.;
- rozwoju zespołowych form gospodarowania i sąsiedzko-rodzinnych form mechanizacji produkcji;
- możliwie pełnym wykorzystaniu postępu technicznego, szczególnie nawożenia, nasiennictwa, ochrony roślin i zwierząt, agrotechniki, zootechniki itp., tj. tych form, które nie są uzależnione od wielkości gospodarstwa;
- działalności różnych form spółdzielczości wiejskiej, kółek rolniczych, grup marketingowych, zrzeszeń rolniczych itp.;
- systemie kredytowym, podatkach i ulgach podatkowych, polityce inwestycyjnej, ubezpieczeniowej, rentowej itp., które tworzą system wspomagania gospodarstwa (interwencjonizm) [10].

Barierę i ograniczenia gospodarstw rodzinnych sprawiają, że muszą one podlegać ochronie i wspieraniu ze strony państwa. Ochrona ta może polegać na stosowaniu odpowiednich przepisów prawnych i innych środków:

- zabezpieczających warunki egzystencji i rozwoju rodzin utrzymujących się z pracy na roli;
- powstrzymujących zjawiska wyludniania się wsi w określonych regionach kraju;
- sprzyjających zachowaniu osadnictwa i aktywności gospodarczej, utrzymaniu walorów środowiska naturalnego i kształtowaniu krajobrazu wiejskiego oraz rozwojowi kulturalnemu środowiska wiejskiego i rolniczego [10].

Polskie gospodarstwa w perspektywie członkostwa w UE

Transformacja gospodarcza w Polsce nie przyspieszyła procesu wypadania gospodarstw z produkcji rolnej, chociaż drastycznie zmniejszyła możliwości inwestowania i rozwoju dla większości z nich⁵. Nie sprawdziła się więc teza, iż relacje rynkowe same wymuszą przemiany strukturalne według schematu: *słabsze gospodarstwa wypadną z rynku, silniejsze będą produkować bardziej efektywnie*.

Sytuacja gospodarstw jest silnie zróżnicowana pod względem regionalnym, struktury i kierunków produkcji, obszaru, siły ekonomicznej, poziomu produkcji, efektywności i więzi gospodarstwa z rynkiem. Zarysowuje się „dualny model rolnictwa”, w którym z jednej strony występuje duża liczba drobnych, stagnacyjnych i wielofunkcyjnych gospodarstw, a z drugiej strony, stosunkowo niewielka liczba gospodarstw rozwojowych, zwiększających obszar ziemi i skalę produkcji.

Modernizacja polskich gospodarstw rolnych wymaga, obok uruchomienia wielu instrumentów ekonomicznych, zaangażowania znacznych środków finansowych. Większość gospodarstw nie jest bowiem w stanie, wobec wyraźnego pogorszenia się w ostatnich latach kondycji rolnictwa, wygenerować potrzebnych na ten cel środków. Ograniczone środki, jakie mogą przeznaczyć budżet państwa oraz samorządy lokalne, a także skromne środki przeznaczone na preferencyjne kredytowanie rolnictwa również nie gwarantują jego szybkiej realizacji.

⁵ W ciągu 8 lat (1988–1996) liczba indywidualnych gospodarstw rolnych zmniejszyła się o 5,8%. Zjawiskom likwidowania gospodarstw towarzyszył proces przeciwny, mianowicie powstawanie nowych gospodarstw. IERiGŻ na podstawie przeprowadzonych badań oszacował, że w tym okresie 14–15% gospodarstw uległo likwidacji, a powstało 7–8% nowych gospodarstw. Przyrost liczby gospodarstw w skrajnych grupach obszarowych był skutkiem ścierania się dwu przeciwstawnych tendencji: do rozdrabniania i do koncentracji.

W budżecie UE na lata 2000–2006 została przewidziana pomoc w okresie przedakcesyjnym dla krajów Europy Środkowej i Wschodniej, w tym również dla Polski. Zasadniczym instrumentem wspierającym modernizację rolnictwa i rozwój obszarów wiejskich ma być program SAPARD⁶.

Oceniając poziom pomocy dla rolnictwa i obszarów wiejskich w ramach programu SAPARD należy stwierdzić, że środki finansowe, które Unia zamierza przeznaczyć na ten cel są, w porównaniu z potrzebami, bardzo skromne. Stąd należałoby wykorzystać je w sposób możliwie najbardziej efektywny.

Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi zaproponowało kryteria, jakie powinno spełniać gospodarstwo rolne, aby mogło uzyskać środki z programu SAPARD. Proponuje się przyjąć, że pomoc przeznaczona na inwestycje w gospodarstwach rolnych będzie kierowana tylko do tych osób, które:

- co najmniej 50% swoich dochodów osiągają z pracy w rolnictwie,
- mają nie więcej niż 55 lat,
- zobowiążą się do prowadzenia gospodarstwa przez minimum 10 lat,
- zobowiążą się do prowadzenia rachunkowości rolnej,
- mają odpowiednie kwalifikacje (tj. trzyletnią szkołę zawodową lub co najmniej 3-letnie samodzielne kierowanie gospodarstwem rolnym),
- uzyskują określony poziom produkcji i mają zapewniony jej zbył [9].

Wydaje się uzasadnione, aby wspierać tylko te gospodarstwa, które spełniają określone kryteria kwalifikacyjne. Zasada taka obowiązuje w całej Unii Europejskiej. Kraje członkowskie, zgodnie z wytycznymi o doskonaleniu struktury rolnictwa (Rozporządzenie nr 2328/91 z 15 lipca 1991 r.), deklarują bowiem gotowość wspierania w pierwszym rzędzie gospodarstw rozwojowych. W myśl Dyrektywy Rady EWG nr 159/72 z dnia 17 kwietnia 1972r. gospodarstwo takie powinno mieć następujące cechy:

- praca w rolnictwie powinna być dla prowadzącego gospodarstwo rolne głównym źródłem utrzymania;
- prowadzący gospodarstwo powinien mieć kwalifikacje rolnicze;
- prowadzący powinien zobowiązać się do prowadzenia przynajmniej uproszczonej księgowości gospodarstwa;
- pomoc modernizacyjna dla rolnictwa kierowana jest tylko do gospodarstw rolnych o rodzinnym charakterze;

⁶ Pomoc, jaka została przewidziana z budżetu Unii dla Polski miała być realizowana począwszy od 2000 roku w ramach trzech programów: PHARE, ISPA i SAPARD. Ogólna kwota środków przeznaczonych na realizację tych programów ma wynieść ponad 920 mln euro, w tym programu PHARE około 400 mln euro, programu ISPA około 350 mln euro i programu SAPARD około 170 mln euro. W przypadku dwu pierwszych programów tylko część środków zostanie przeznaczona na wspieranie rozwoju obszarów wiejskich.

Program SAPARD nie został jeszcze uruchomiony z powodów proceduralnych. Funkcję Agencji Płatniczej dla tego programu – jak wynika z dotychczasowych uzgodnień – ma pełnić ARiMR.

- rolnik ma prawo do pomocy modernizacyjnej, jeśli dochodowość gospodarstwa nie przekracza 120% dochodu przeciętnego w danym regionie;
- rolnik prowadzący gospodarstwo powinien opracować i przedstawić lokalnym organom administracji plan rozwoju gospodarstwa [6].

Takie pojęcie gospodarstwa znalazło trwałe odbicie w ustawodawstwach wewnętrznych państw członkowskich. Niestety, wymogom tym nie odpowiada znaczna część gospodarstw indywidualnych w Polsce.

Rolnictwo polskie staje przed problemem konkurencyjności wobec tanich, często dotowanych, produktów rolniczych sprowadzanych z państw Unii Europejskiej. Nadto, przystąpienie Polski do Unii Europejskiej spowoduje, jak się przewiduje, upadek wielu, zwłaszcza niewielkich gospodarstw. Sytuacja ta może szczególnie intensywnie wystąpić na terenach, gdzie przeważają niewielkie gospodarstwa rolne funkcjonujące według tradycyjnych wzorów⁷.

Dystans, jaki dzieli polskie rolnictwo i wieś w zakresie zarówno strukturalnym, jak i efektywności ekonomicznej od krajów Unii Europejskiej jest trudny do pokonania w bliskiej przyszłości. Będzie to proces długotrwały, kosztowny, trudny i dla wielu bolesny. Pokonaniu tego dystansu powinna sprzyjać aktywna polityka rolna, w tym polityka strukturalna, której podstawowym celem powinno być stworzenie grupy gospodarstw rolnych zdolnych do konkurowania na rynku. Z doświadczeń zagranicznych, ale i z naszych wynika, że najbardziej wydajne są gospodarstwa rodzinne.

Literatura

- [1] ADAMOWSKI Z., 1996: Sytuacja dochodowa rolników polskich w latach 1989–1995 w świetle danych makroekonomicznych GUS. Zagadnienia Ekonomiki Rolnej nr 4–5.
- [2] GORLACH K., 1995: Chłopi, rolnicy, przedsiębiorcy: „kłopotliwa klasa” w Polsce postkomunistycznej. UJ, Kraków.
- [3] JAWOROWSKI P., ZARĘBSKI M., 2000: Spółdzielczość jako społeczno-gospodarcza forma aktywizacji wsi polskiej podczas integracji z UE. [w:] Problemy regionalizacji rolnictwa w procesie kształtowania obszarów wiejskich. Bydgoszcz.

⁷ Jedynie gospodarstwa większe obszarowo, o intensywnych kierunkach produkcji, silnie ekonomicznie, prowadzone przez rolników dobrze przygotowanych pod względem menedżerskim, mogą – zachowując wyłącznie rolniczy charakter – utrzymać się na rynku i zwiększyć swe dochody dzięki prowadzonej działalności. Raport Komisji Europejskiej z 30.09.1998 r. dotyczący polskiego rolnictwa, sugeruje, że około 400 tys. gospodarstw rolnych w Polsce może się przysposobić do odgrywania ważnej roli na rynku po integracji Polski z UE. Pozostałe gospodarstwa będą miały charakter dodatkowego źródła dochodu dla wiejskich rodzin utrzymujących się z działów pozarolniczych.

- [4] JÓZWIAK W., 1997: Procesy dostosowawcze gospodarstw rolniczych w perspektywie stowarzyszenia z Unią Europejską. [w:] *Gospodarstwo rolnicze wobec wymogów współczesnego rynku i Unii Europejskiej*. Wyd. SGGW, Warszawa.
- [5] KLEPACKI B., 1997: Produkcyjne i ekonomiczne przystosowania gospodarstw prywatnych do zmian warunków gospodarowania. Wyd. SGGW, Warszawa.
- [6] KUROWSKA T., 1998: *Gospodarstwo rodzinne czy gospodarstwo rozwojowe. Dylematy wyboru*. [w:] *Polskie prawo rolne u progu Unii Europejskiej*. Praca zbiorowa pod red. Prutisa, Temida 2, Białystok.
- [7] LEWANDOWSKI J., 1996: *Polityka rolna w polskiej gospodarce rynkowej*. [w:] *Produkcyjne i konsumpcyjne zachowania gospodarstw wiejskich w okresie przemian systemowych*. UW, Warszawa.
- [8] *Rolnictwo polskie w okresie transformacji systemowej (1989–1997)*. IERiGŻ, Warszawa 1998.
- [9] SZOT E., 1999: *Rzeczpospolita*
- [10] TOMCZAK F., 1997: *Gospodarstwo rodzinne i jego ewolucja*. Mat. konf. pt.: „Gospodarstwo rolnicze wobec wymogów współczesnego rynku i Unii Europejskiej”. Wyd. SGGW, Warszawa.
- [11] WOŚ A., 1994: *Tendencje rozwoju rolnictwa w warunkach rynkowych*. SGH, Warszawa.
- [12] WOŚ A., 1996: *Prognoza przekształceń struktury polskiego rolnictwa do roku 2020*. IERiGŻ, Warszawa.

Determinants of Performing and Development of Family Agricultural Holdings in Poland

Abstract

Family farms in Poland are observed to be very diversified according to many criteria. This variability has been caused by a set of various reasons and phenomenon. All of them are of the complex character. When operating, farms in Poland have faced numerous constraints and limitations, which under market forced economy resulted both in widening farms' differentiation and in improvement of their development possibilities.

In the light of the above, family farms are required to be covered by the government protection and supporting policy. In this field, the focus should be on the undertaking and implementation of specific activities of legal, organisational and financial nature. The farms' development dynamics, scope and direction will severely depend on adopted and implemented strategy for development of Polish agriculture in the coming years.